

ביצות עמק-יזרעאל – אגדה ומציאות

יורם בר-גל ושמואל שמאי

מבוא

כארבעה דורות מתמשך המגע שבין ההתיישבות היהודית החדשה ובין גופה של ארץ-ישראל. בארבעה דורות אלה השתנה הנוף העשוי והנוף הטבעי של הארץ. המפעל הציוני, שהביא לשינויים דראמטיים בנוף, יצר בו לא רק עובדות ממשיות, אלא גם מיתוסים נופיים. כבר ס' ווטרמן עמד על כך, כי קיים פער בין המציאות ובין המיתוס בהקשר של הנוף הישראלי. לדעתו, מושגים, כמו 'הפרחת המדבר', 'פיזור אוכלוסיה' ו'אוכלוסיה כפרית' – שהם מהדימויים החזקים של הנוף האנושי הישראלי – אינם עומדים במבחן המציאות בארץ בסוף המאה העשרים.¹ תופעה זו איננה ייחודית לארץ-ישראל. גם במקומות נוספים בעולם, כגון בארצות-הברית או בניו-זילנד, קיימים פערים מסוג זה.²

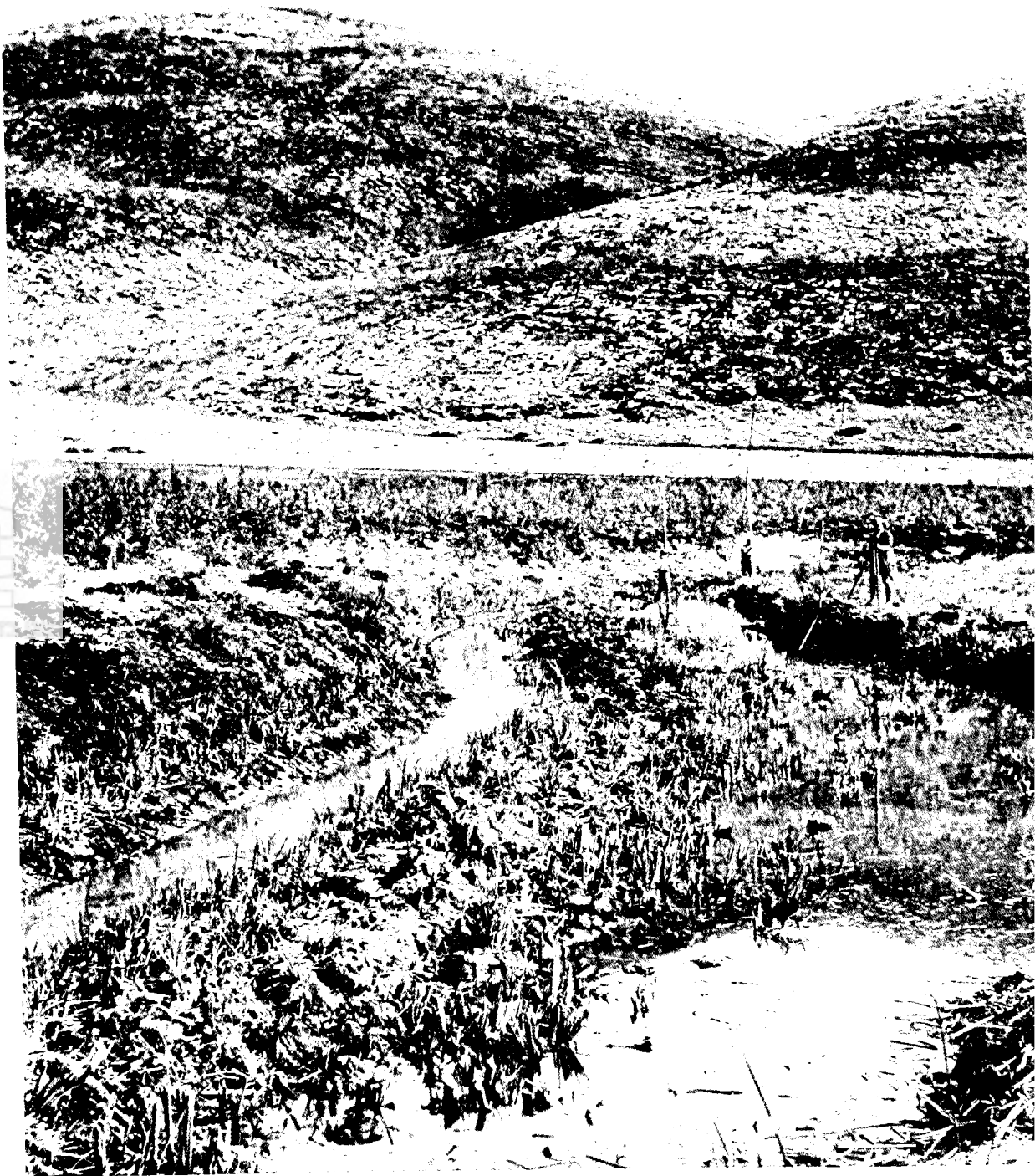
מיתוסים כאלה נוצרים במקומות שבהם קיים מגע חדש של האדם והנוף – מגע של התחלות באזורי-ספר.

במאמרנו ננסה לעמוד על אחד המיתוסים החזקים ביותר בנוף הישראלי, הוא מיתוס הביצות בעמק-יזרעאל. מיתוס זה מונחל על-ידי מערכת החינוך הישראלית במשך שנים רבות, הן באמצעות מערכת החינוך הפורמאלית (ספרי הלימוד) והן על-ידי מערכת החינוך הלא-פורמאלית, כגון פעילותה החינוכית של הקרן-הקיימת-לישראל.

תחילה נביא דוגמאות למיתוס שינויי הנוף של עמק-יזרעאל מאזור ביצתי לאזור חקלאי, עקב התחדשות היישוב היהודי בו. תהליך זה יעומת עם נופו של העמק, כפי שמשחק ממקורות שונים, וננסה להתמודד עם השאלה, מה היה נופו של העמק לפני ההתיישבות הציונית. לבסוף, ננסה לנתח את הגורמים שהשפיעו על יצירת המיתוס של ביצות העמק והפצתו, כאחד מהמיתוסים החשובים של שינויי הנוף בארץ-ישראל.

1 S. Waterman, 'Ideology and Events in Israeli Human Landscapes', *Geography*, 64 (1979), pp. 171-181

2 J.W. Watson, 'Geography and Image Regions', *Geographia Helvetica*, 26 (1971), pp. 65-77; M.P. Lawson & C.W. Stockton, 'Desert Myth and Climatic Reality', *Annals of the Association of American Geographers*, 71 (1981), pp. 527-535; J.A. Johnston, 'Image and Reality: Initial Assessments of Soil Fertility in New Zealand 1839-55', *Australian Geographer*, 14 (1979), pp. 160-166

נוף ביצות בעמק-יזרעאל, 1920

ביצות עמק-יזרעאל כמיתוס

המושג 'ביצות' הפך לשם-לוואי המתאר את המצב בעמק-יזרעאל לפני התחלת ההתיישבות היהודית בו. מושג זה חדר לתודעה הציבורית דרך תיאורים שונים של ראשוני המתיישבים בעמק ומופיע בספרות היפה, ספרי-לימוד ועוד. המושג 'ביצות' מקפל בתוכו לא רק את הנוף הפיסי – אזור מוצף מים, אלא גם דימויים נוספים, כגון 'שממה', 'שימון' ובעיקר 'קדחת'. הביצה מורה על היות האזור ריק מאנשים ומפעילות חקלאית, וזאת בסתירה מוחלטת לנוף שנוצר לאחר ההתיישבות היהודית בו. הנוף העשוי בידי ההתיישבות הציונית בעמק מסומל על-ידי מושגים, כגון 'שדות מוריקים', 'תחיית האדמה', 'התיישבות מודרנית'. מושג ה'ביצות' מתקשר אפוא באופן הדוק עם המוות, ואילו ייבושן מתקשר עם החיים והתחייה.

ב-1921 סייר שמואל דיין בגבעת מהלול הסמוכה לנהלל של היום, ותיאורו שלהלן הובא במקומות רבים:

...עד מהרה הרגשנו כי על קברים דורכות רגלינו... לעיננו, לצד מערב השתרע עמק דשן, רחב ידיים ורגלינו דורכות על קברים, על קברים נשכחים... הרוח הרעה המיתה שני ישובים לפנינו. והביצות שרועות מסביב, שחורות, אכזריות והן עטורות אגודות עצים כזר פרחים על מצבת קבר... על ליבנו עלה זכר חדרה וביצותיה. וכשירדנו מעל הגבעה ידענו כי כאן נבנה ישוב.³

תיאור זה מדגים כמה מיסודות המיתוס – ביצות, מוות, קברים, יישובים נטושים, ולעומתם – עזות ההחלטה להקמת נהלל דווקא באזור זה.

כידוע, במקביל לקניית אדמות נהלל ניקנו אדמות עמק-חרוד, וכך תיאר אותן ב-1932 יהודה אלמוג:

סכך של ביצות, ים גדול של קני-סוף גבוהים, שרב מחנק, ערב רב של יתושים וזבובים... ראיתי את אדמת המארה הזאת ונתברר לי: העמק דורש קרבנות רבים, מאמצי לא אנוש ומסירות נפשות עד בלי גבול... מלחמה עזה תחלקח בביצה הזאת, לא על נקלה תותר השממה על ה'חזקה' שיש לה משך אלפי שנים, כדי להפנות את מקומה לתרבות חדשה, תרבות של חלוצי עם מתעורר.⁴

תיאורים אלה של ביצות, מאבק האדם בהן ותקומה מגיעים אפוא משתי קצוות העמק – מחלקו המערבי, בנהלל, ומחלקו המזרחי, מאזור עין-חרוד. כמו-כן מופיעים תיאורים דומים ממקומות נוספים שבהם התבצעה ההתיישבות בעמק בשנות העשרים. תיאורים אלה הפכו לתדמית חזקה,

3 ש' דיין, נהללים, תל-אביב 1961, עמ' 31-32. דבריו של דיין נכתבו לאחר ביקור באדמות נהלל. בתקופת החורף (ראה שם, עמ' 30). לעומת זאת, ביקורו של א' בן-ברק באותו מקום בקיץ של אותה שנה השאיר בו רושם אחר (ראה להלן). מתעוררת השאלה, מהו משקלה של עונתיות הביצות ביצירת דימוין? יוסף וויץ מגדיר את המושג 'ביצה' כך: 'ביצה אנו מציינים מקומות המכוסים מים רדודים עומדים או זורמים במהירות קטנה... (י' וויץ, מגמדא לרווחא, רמת-גן 1972, עמ' 64). בהגדרה לא נזכרת העובדה כי ביצה יכולה להיות עונתית. להיפך, בהגדרה נוספת באותו מקום מגדיר וויץ את המושג 'אדמות רטובות', וכך הוא מבליט את עונתיות האדמות הרטובות לעומת הקביעות של אדמות ביצתיות. מקווי המים בעמק-יזרעאל התפשטו בחורף והתכווצו או נעלמו בקיץ. אך הדימוי של הביצה כמקום שבו המים 'עומדים' הוסיף חיזוק לתפיסתם כמקווי-מים קבועים, דהיינו ביצות. תיאורים, כגון אלה של שמואל דיין, עזרו וסייעו לקיבוץ של הביצות בנוף ובזמן.

4 מובא אצל צ' אבן שושן, תולדות תנועת הפועלים בארץ ישראל, תל-אביב 1966, עמ' 71-72.

יורם ברגל ושמואל שמאי

וסופרים שונים בארץ סייעו להפצתה. כך, למשל, ש' שלום בפואמה 'און בן פלא' שהתפרסמה ב-1940 מתאר עליית חלוצים להתיישבות על גבעה בעמק, הקמת האוהלים, הריקודים בלילה ולמחרת:

...ועומדים עד צואר במי גבא וסוף
חבורות חבורות או אחד לבדו.
השמש תיקוד על הגב החשוף
יתוש מזמזם והדם עמדו.

ראשון לקדחת היה הזקן
החזק, המטיף, המקיץ נרדמים
הוא נפל על הארץ האפרוח מקן
בגופו הכחוש ופניו התמים ...
הוא נולד האדם החדש, ראיתו
בבקר קורן בשדות יזרעאל ...

בוא ואשק לך בני האדם
עם ירק שדות ושמים של אור ...

בוא ואניף אותך מטה ורום
ולארבע הרוחות לידתך אבשר,
נכטו שבלים במרחב ויש יום
והידד הקוצרים מלבך ינסר.⁵

5 הקטע מופיע אצל י" טן-פי (עורך), אדם בכפר, פרקי ספרות, תל-אביב 1942, עמ' 313-317.

עין-שייך – ביצות נהלל לפני ייבושן

ורעננים ושוקקים רצון אחד, שפועם בליבותיהם, לגול את חרפת השממה מעל פני העמק הנרחב שהיה פעם ברוך-יה. להפוך את העמק העכר לעמק הברכה.⁷
 קטעים אלה מדגימים את הדרכים של יצירת מיתוס — זכרונות ראשוניים המתגלגלים לתוך הספרות והאמנות ומופיעים מאוחר יותר בספרי הלימוד ומעבירים את המסר והתדמית מדור לדור. ניתן להביא עוד קטעים רבים, שבכולם חוזרת התמונה שצוירה למעלה.

ביצות עמק-יזרעאל — מציאות

לשיחזור היקף הביצות בעמק ונפו לפני ההתיישבות היהודית יש צורך לפנות למקורות שונים. מרק טווין ביקר בעמק בשנת 1867. בעומדו על הר-תבור הוא כותב: 'הנוף הנשקף... הוא כמעט יפה. מתחת השתרע עמק יזרעאל המישורי והרחב, משובץ שדות... מנוקד בשוליו בכפרים לבנים צפופים-בתיים'.⁸ נוף תשבץ השדות הנגלה לצופה על העמק מאחד ההרים הסמוכים, מופיע כבר שבעים שנה לפני תיאורו של מרק טווין. במפת ז'קוטן (1799), שנערכה על-ידי הכוחות הצרפתיים של נפוליאון, מופיעים בעמק-יזרעאל שדות מעובדים.⁹ גם אם נתייחס לסימונים אלה כסמלים מוסכמים, מבלי להתייחס למיקומם המדויק, יש להניח כי בעמק היו שדות מעובדים.

מיפוי מדויק יותר של הארץ נערך ב-1878 על-ידי 'הקרן לחקירת ארץ-ישראל' (Palestine Exploration Fund), ובייחוד מדויקות מאוד מפותיה בכל הקשור להידרוגרפיה של ארץ-ישראל. המפה מסמנת מעיינות רבים בשולי עמק-יזרעאל, וכן ביצה אחת מערבית לעפולה, ומודגש שם כי הביצה היא חורפית. הפרשנות המלווה מפה זאת ב'אטלס ישראל' מדגישה את העובדה כי כמעט שלא מופיעות ביצות בעמק.¹⁰

בקיץ 1921 ביקר בן-ברק, אחד ממתיישיבי נהלל הראשונים, באזור ההתיישבות של נהלל ויחד עם קבוצת אנשים נוספים סייר באזורי הביצות. את התרשמותו מהביצות של נהלל הוא תיאר לאחר-מכן:

כולם ירדו לבצה הראשונה, כאן קבוצת עצי ערבה ירוקים ורעננים ומסביב בורות קטנים ובעומק של 30 ס"מ מים עומדים, על יד זה שקתות של עץ... מלאי מים להשקות את הצאן... הידענים הסבירו לנו שבצה זו אין לה כל חשיבות, שרק על ידי העברת תעלות פשוטות ורגילות מורידים את המים ושום ביצה לא תותר עוד... הגענו למעין שני — לבצה ממש. כאן גדל כעין פרדס, 'בוירה', קוראים לזה הערבים, ובפרדס גדלים התאנה והרימון, תות הדקל והצבר. ובתוך הפרדס ישנו מעין יותר חזק שמימו יוצאים ומתפשטים

7 נ' פרסקי (עורך), מקראות ישראל לשנת הלימודים החמישית, תל-אביב 1967, עמ' 171-172.

8 מ' טווין, מסע התענוגות לארץ הקודש (תרגם א' בן-נחום), תל-אביב 1972, עמ' 93. ענייננו כאן אינו בתיאורי העמק בספרות הנוסעים של המאה הי"ט. בספרות זו קיימת שניות בתיאורי נוף העמק. ישנם נוסעים המתארים אותו כאזור פורח. לדוגמה, טיילור (Bayard Taylor) הרואה בעמק אחד המחוזות העשירים בעולם — ים ירוק מכוסה שדות חיטה ושעורה (על-פי י' רד' שביט, 'קליפורניה שבעמק יזרעאל', משא, 1 בפברואר 1974). לעומת זאת, תיאורים אחרים הם עגומים, לדוגמה, תיאוריו של טריסטרם מראשית שנות השישים של המאה הי"ט. (ה"ב טריסטרם, מסע בארץ ישראל, 1864-1863 (תרגם; ח' בן-עמרם), ירושלים 1981, עמ' 89-95).

9 ראה: מחלקת המדינות, אטלס ישראל, ירושלים 1956, גליון 5/I.

10 שם, גליון 6/I.

ביצות עמק יזרעאל – אגדה ומציאות

על שטח רחב וארוך... פגשנו על שפת הבצה כערבי זקן החורש בצמד שוורים, הרתמים למחרשה ערבית... ראינו שהוא חורש באדמה שכולה מושקה... [אומר הערבי:] פה אדמה טובה ויש בה מים הרבה, אני רק פותח ככה ברגל (הוא מראה לנו איך שעושה זאת) והנה מים נכנסים... אני אשתול עגבניות והן עוד תעשינה פרי יפה.¹¹

בן-ברק מוסיף ומתאר את שאר המעיינות הקטנים והביצות הקטנות באדמות נהלל. תיאורו שונה לחלוטין באווירתו מהתיאור המקביל של שמואל דיין; יש בו אופטימיות, חיים ותקווה. תיאוריו אינם מתעלמים מהקשיים של התמודדות עם הביצות, אך הוא רואה זאת באופטימיות רבה. מעניינת העובדה כי לא התיאור הנ"ל חדר לתודעה הציבורית, אלא זה של שמואל דיין. ייתכן כי הוא שירת טוב יותר את מיתוס הביצות. יוסף ברסלבסקי כתב על תקופה זו בעמק:

מה שראוי לציין בתחית העמק במאה הנ"ל הוא שהאדמה קמה לתחיה עוד בטרם היות עליה ישוב של קבע: בראשונה יורדים תושבי ההרים וחבלי הארץ הסמוכים אל העמק, חורשים זורעים וחוזרים שנית אל כפריהם. רק לאחר שהשתרר בטחון ציבורי מספיק נקבעים לרגלי ההרים ובלב העמק גם ישובים של קבע: ישובי אריסים על אדמת פיאודלים, או ישובים של מתנחלים זעירים על אדמתם הם.¹²

והוא מוסיף את המשפט הבא ביחס ליישוב הערבי בסוף המאה הקודמת וראשית המאה העשרים: 'עבודת האדמה מתפשטת לאט לאט בכל מלוא העמק ושדה התבואה הענקי הזה מחדש את

11 א' בן-ברק, 'נהלל', א' שוחט וח' שורר (עורכים), פרקי הפועל הצעיר, ז', תל-אביב תרצ"ו, עמ' 86-87.

12 י' ברסלבסקי, הידעת את הארץ, א', תל-אביב 1974, עמ' 270.

ערבים חורשים בשולי עמק יזרעאל, 1894

יורם בריגל ושמואל שמאי

תנובתו. תיאור וניתוח דומים אפשר למצוא גם אצל פולאק, הטוען שכאשר הועברו אדמות העמק למשפחת סורסוק, ב-1872, היו בו יותר מ-20 נקודות-יישוב חדשות ו-4,000 תושבים.¹³ תיאורים אלה מדגישים את עיבוד הקרקע בעמק ואינם מעלים על נס את בעיית הביצות והקפן הגדול. המפתח החשוב ביותר לבעיית היקף הביצות בעמק-יזרעאל מצוי, לדעתנו, בנתונים שפירסם אברהם גרנות (גרנובסקי) שהיה מראשי הקרן-הקיימת-לישראל.¹⁴ בטבלה מפורטת המובאת להלן הוא רשם את שטחי הביצות בארץ באזורים שונים, וכן את השטחים שיושבו והוכשרו באזורים השונים, והם למעשה האדמות שברשות הקרן-הקיימת-לישראל.

היקף הביצות והכשרת הקרקעות על-פי גרנות

המקום	שטח הביצות בדונאמים	השטח שהוכשר בדונאמים	אחוז הביצות מהשטח שהוכשר
א. עמק יזרעאל גוש הקישון גוש נוריס עפולה גוש נהלל בלפוריה מרחביה גוש תל-עדשים זרעין	750	70,000	1.07
	400	35,000	1.14
	—	16,000	—
	610	21,700	2.81
	—	13,000	—
	—	7,000	—
	150	13,500	1.11
	26	10,500	0.2
	סך-הכול בעמק-יזרעאל	1,935	186,700
ב. זכרון-יעקב ובת-שלמה ג. חדרה ד. מפרץ-חיפה	2,570	14,230	18.06
	4,450	40,000	11.12
	2,580	50,000	5.16

נתונים אלה מלמדים כי היקף הביצות בעמק, באזורים שניקנו והוכשרו על-ידי ההתיישבות היהודית עד אמצע שנות השלושים, עלה רק במעט על אחוז אחד מהיקף השטח. זאת אומרת 99

13 א"נ פולאק, ערך 'חקלאות' — התיישבות במאה ה-19 ותוצאותיה, האנציקלופדיה העברית, ו, עמ' 816.
14 א' גרנובסקי, פרשת הקרקע בארץ-ישראל, ירושלים 1936, עמ' 44-45.

קצירת הסוף בביצות עמק-יזרעאל

אחוז מהאדמות לא היו אדמות-ביצה. לעומת זאת, באזורים אחרים בארץ, כגון בזכרון-יעקב או במפרץ-חיפה, היקף הביצות היה גדול פי כמה הן יחסית והן בשטחן הכולל. פיקרד, שחקר את בעיית מי התהום בעמק-יזרעאל למן התקופה שלפני יבוש הביצות (קידוחים בעמק בזמן מלחמת-העולם הראשונה ואחריה), מציין כי מי התהום מופיעים במספר שכבות בעמק, המצויות עשרות מטרים מתחת לפני הקרקע. הוא אינו מציין במחקרו את הביצות כתופעת-לודאי למי-תהום גבוהים, כפי שמקובל לחשוב. בפתחה לעבודתו כותב פיקרד על המניע לחקירותיו: 'יקר לי הדבר כי אותו העמק משמש סמל לאחדותם הגופנית והרוחנית של הכוחות היוצרים בארץ, והוא כעין לב של ארץ-ישראל החדשה, שמש גם יחד אבן הפינה של החקירה הגיאולוגית המודרנית בארצנו'.¹⁵ יוסף וויץ, אף הוא מראשי הקרן-הקיימת-לישראל, סיכם את סיפור הכשרת הקרקע בארץ-ישראל עד תחילת שנות השבעים.¹⁶ בפרק המוקדש למייבשי הביצות בעמק-יזרעאל הוא מביא את דברי שמואל דיין שהבאנו לעיל, ומספר על הבעיות שהיו קשורות ברכישה ובעבודות הכשרת הקרקע בעמק. וויץ מונה את שמות כל הביצות בנהלל ובנוריס.¹⁷ מעניינת העובדה כי בפרקים על חדרה, בית-שאן, עמק-זבולון מביא המחבר את מפות 'הקרן

15 ל' פיקרד, מי התהום בעמק יזרעאל המערבי, המחלקה לגיאולוגיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1936.
 16 וויץ (לעיל, הערה 3), עמ' 61-144. וויץ מביא נתונים על היקף הביצות בעמק בית-שאן — 28,000 דונאם, שהם כ-15 אחוז משטח עמק בית-שאן (שם, עמ' 93). בעמק החולה שטח הביצות הגיע ל-40-50 אלף דונאם והם תפסו כרבע עד שליש משטח האזור. ראה: י' קרמון, עמק החולה הצפוני, ירושלים 1957. הביצות בעמקים אלה עלו ללא ספק בכמה מונים על ביצות עמק-יזרעאל הן בשטחן והן בבעיות שהציבו בפני ההתיישבות באזור.
 17 שם, עמ' 70-71.

לחקירת ארץ-ישראל, המוכיחות כי האזורים היו מוצפים בביצות; ואילו בקטע על עמק-זרעאל אינו עושה כן.

אין להכחיש כי הקדחת היתה תופעה שכיחה בעמק. תחום השפעתה היה גדול פי כמה מתחום הביצות. הכשרת הקרקע הביאה לירידה תלולה במספר חולי הקדחת. לדוגמא, ב-1922 (שנה לאחר עליית נהלל לקרקע) כתב ד"ר ד' דויטש: 'בין כל הילדים וכן אצל המגודלים לא היה בשנה זו אף מקרה אחד של מלריה, והמדובר הוא על מקום שעוד לפני שנה הגיע בו מספר הקודחים עד ל-40% מכל יושבי המקום'.¹⁸ בנתונים נוספים שמביא יוסף וויץ, הוא מראה על תופעה זהה של ירידת אחוז חולי הקדחת ביישובים שבעמק שנה עד שנתיים לאחר עלייתם לקרקע (ב-1924 בעין-חרוד כ-7 אחוז, בגבע כ-5 אחוז, וכן הלאה).¹⁹

המציאות בעמק-זרעאל ערב ההתיישבות היהודית, כפי שעולה מהמקורות השונים שנסקרו לעיל, מלמדת על היקף קטן ביותר של ביצות, זאת בניגוד לתמונה העולה מן המקורות שיצרו את מיתוס הביצות של העמק. נשאלת השאלה כיצד נוצר מיתוס זה, ומה היו הגורמים שסייעו לכך?

גורמים שהשפיעו על יצירת מיתוס הביצות בעמק והפצתו

ניתן לשער כי ליצירת מיתוס הביצות של עמק-זרעאל סייעו גורמים שהם מחוץ לעמק. אלה גורמים שניתן להגדירם כ'רמה הלאומית' – רמת המפעל הציוני בארץ. תקופה זו של ערב ההתיישבות בעמק מתוארת יפה על-ידי שמואלי:

הדריכות להתיישבות בקרב ציבור הפועלים בארץ היתה רכה ביותר. מוותיקי העלייה השנייה... שעברו את כל מדורי התלאות והטלטולים כעובדי אדמה שכירה... ציפו בקוצר רוח לחלוקת אדמה משלהם. במפעל ההתיישבות החדש [בעמק זרעאל] היה תלוי גם גורל קליטתה של העלייה החדשה – השלישית.²⁰

מעבר זה מהתלבטויות אידיאולוגיות של העלייה השנייה לתקופת ההגשמה של העלייה השלישית היא המאפיין העיקרי של ראשית שנות העשרים.²¹ אבן-שושן, הכותב על תולדות תנועת הפועלים בארץ-ישראל, טוען כי:

כאן [בעמק זרעאל], ניתנה להתיישבות הציונית בפעם הראשונה אפשרות להתחיל בהתיישבות בקנה מידה גדול על פני שטח רחב ידיים, לפי תוכנית מקיפה, לאחר שנים של שפל בפעולה ההתיישבותית אשר השרו דכאון על התנועה הציונית בכלל ועל ציבור הפועלים בפרט.²²

העמק הצטייר בתקופה זו של ראשית שנות העשרים כתמצית הפעולה המעשית (גאולת אדמה

18 הדברים מובאים אצל ע' אטינגר, עם חקלאים עבריים בארצנו, תל-אביב 1943, עמ' 138.

19 וויץ (לעיל, הערה 3), עמ' 72.

20 ש' שמואלי, פרקים בתולדות הציונות ותנועת העבודה, ב, תל-אביב 1956, עמ' 295-296.

21 זוהי קביעתו של ש"ג אייזנשטדט, החברה הישראלית, רקע התפתחות ובעיות, ירושלים 1973, עמ' 24.

22 אבן-שושן (לעיל, הערה 4), עמ' 68.

וההתיישבות) וכתמצית הפעולה הרעיונית של תנועת הפועלים (יצירת צורות-התיישבות חדשות – מושב העובדים, הקיבוץ הגדול). אין פלא שהמתח שהיה קיים בארץ לקראת התיישבות בעמק, והחששות להצלחתו של המפעל הפכו אותו לנחלת הכלל. ב-1927 כתב על כך אליעזר שטיינמן: 'העמק', ככינויו המקוצר בפי כל, אגב נעימה של קירבה נפשית הנהו מחמד קניין לנו רכוש מתקופת ימים אחרונה... נוצרו על פני האדמה הזאת, לדורות, סמל של מפעלי גבורה, מעשי המעטים עזי הנפש בפני המרובים. וכן בימינו העמק הינו בית היוצר של נסיונות אנשים נועזים אשר בגיבורים, המבשרים סדרי ימים באים... ועוד אחת וגם פעמי נביאים תשוטטנה... חדשה הרגשת הישות של אדם מישראל בצעדו על אדמת 'העמק'.²³

העמק הפך אפוא למיתוס בתחום ההתיישבות בארץ, סמל לתנופת העשייה הציונית לאחר התקופה הקשה של מלחמת-העולם הראשונה שלווהה בנסיגה בתהליך ההתיישבות היהודית בארץ.

לשם הגברת דימוי העשייה וחידוש ההתיישבות בארץ היתה נטייה בקרב הציונות להציג את ארץ-ישראל (לצרכים פנימיים וחיצוניים), כארץ ריקה, ארץ פנויה המחכה להתיישבות לאומית ומצפה לבניה שיגאלו אותה משממותיה.²⁴ התפיסה של הארץ כשממה השפיעה על דימוי העמק כאזור שומם. המושגים הסמליים לתיאור השממה בעמק היו 'הביצות' וה'קדחת'. להגברת סמליות זו של גאולת השממה בארץ-ישראל סייעה היצירה הרוחנית, כפי שטוען שבייד:

ההגות, הספורת, השירה, הציור, זמר העם, המוסיקה והמחול... סיפרו על ארץ ישראל, שרו על מראות נופה, זימרו את בנינה, הלחינו את צלילי שדותיה, רקדו את מאמץ ההתערות באדמתה... התרבות שנוצרה בארץ ישראל על ידי התנועה הציונית עמדה כולה בסיומן הארץ. זוהי תרבות שניטל עליה קודם כל לעצב במישורין את הנוף הפיסי של הארץ ע"י בנין ישובים, סלילת כבישים, יבוש ביצות, נטיעת יערות, חרישת שדות זוריעתם, ואחר כך ניטל עליה להפנים את הנוף המתחדש ע"י האמנות וההגות.²⁵

ההתיישבות בעמק התקשרה לאירועים היסטוריים בעבר הרחוק ובעבר הקרוב. בעבר הרחוק, בתקופת המקרא, היה עמק-יזרעאל סמל לגבורת ישראל: 'על פני שדות יזרעאל, בסביבת תענך ומגידו ועל גדות הקישון נחלו בני ישראל את נצחונם המזהיר על הכנענים הפולשים ודבורה קוראת בשירת הנצחון: "נחל קישון גרפם..."²⁶ נוף הביצות בעמק נקשר אפוא היסטורית עם נצחון מפואר בימי קדם. י"ד ברקוביץ מתאר את העמק בשנות העשרים: 'העמק העברי העתיק-חדש, המהולל בתשבחות למן ימי הפלאות הרחוקים של דבורה הנביאה, גדעון ועד ימינו אלה, ימי הפלאות של החלוצים העבריים הצעירים... מראה שדות שוקקים מעורר כי כסופים נרדמים של נוף מולדת'.²⁷

23 דברי שטיינמן מופיעים אצל טן-פי (לעיל, הערה 5), עמ' 297-298.

24 ראה: א' שביד, מולדת וארץ יעודה, תל-אביב 1979, עמ' 204. טענת 'הארץ הריקה' או 'נוף ללא אדם' מופיעה לא רק בתהליך ההתנחלות בארץ, אלא גם בתנועות-התיישבות אחרות. ראה דוגמאות רבות בעבודות שנעשו על מערב ארצות-הברית (כגון אלה של Meining) וכן בהתיישבות הלכנים בקניה: W.T.W. Morgan, 'The White Highlands of Kenya', *Geographical Journal*, 29, 129 (1963), pp. 140-155

25 שביד, שם, עמ' 164.

26 ז' וילנאי, אריאל, אנציקלופדיה לידעת הארץ, תל-אביב 1978, עמ' 5899.

27 י"ד ברקוביץ, יום אתמול, ב, תל-אביב 1962, עמ' 144.

ההתיישבות בעמק מתקשרת גם עם אירועים היסטוריים קרובים יותר – ימי העליות הראשונה והשנייה. מאבקם של המתיישבים בארץ בדור שקדם לעלייה ולהתיישבות בעמק היה ידוע לראשוני העמק. סיפורן של פתח-תקוה, זכרון-יעקב, חדרה וביצותיהן הפך כבר באותם ימים לסמל התיישבותי חשוב ביותר.

אנשי העלייה השנייה והשלישית אימצו סמלים אלה של ביצות, קדחת ומוות. שמואל דיין, המספר על הרגשתו בהסתכלו על העמק מגבעת מהלול, ציין במפורש כי 'על לבינו עלה זכר חדרה וביצותיה'.²⁸ חיבוריו של משה סמילנסקי על המושבות ומאבקן בביצות ובקדחת – ושל יוצרים מאוחרים יותר, כגון דוד שמעוני – הפיצו את קורותיו של מאבק המושבות בביצות. מתיישבי העמק והציבור היהודי בארץ ניזונו מסיפורים אלה שהגבירו את רושם המאבק בביצות עמק-יזרעאל. בגודדי העובדים שהובאו לנהלל לשם יבוש הביצות היו כאלה ששהו במושבות החוף והכירו היטב את סיפורי הביצות. חלוצים אלה העבירו איתם את הדימויים והסמלים אל עמק-יזרעאל.

אפשר לשער שלצרכים חינוכיים ופוליטיים אימצו את סמלי הביצה, הקדחת והמוות לעמק-יזרעאל, והפכו אותם למיתוס שכנגדו מתמודד המתיישב החדש הנושא את רעינותיה ואת דרכה המעשית של תנועת העבודה בארץ.

סיכום

אין ספק שעמק-יזרעאל עבר מהפך בעיצוב נופו העשוי בידי אדם מאז החלה בו ההתיישבות הציונית, ובעיקר בשנות העשרים. 'העמק' שימש כמיקרוקוסמוס של כלל תהליך ההתיישבות היהודית החדשה בארץ, ולכן נקשרו אליו סמלים ומיתוסים של כלל תהליך ההתיישבות הציונית. קניית האדמות (גאולתן!), התיישבות בגושים גדולים, צורות-יישוב חדשות שנוצרו על בסיס אידיאולוגי חזק – כל אלה הוסיפו להגברת עוצמת הדימוי של ההתיישבות בעמק. הציונות, כתנועה לאומית-חברתית בעלת זיקה מיוחדת לארץ-ישראל, פיתחה לה מערכת של דימויים, סמלים ומיתוסים, שמטרתה להעביר את המסרים החברתיים ולהגביר את הסולידאריות הפנימית שלה. 'העמק' היווה אזור שבו מוקדו דימויים חיוביים של התנועה הציונית ושל תנועת העבודה. דימויים אלה הועמדו כנגד דימויים שליליים של 'הארץ המצפה לבניה'. לא ייפלא אפוא כי תופעת השממה מול ההתיישבות החדשה והביצות מול שדות פורחים הם מהדימויים השולטים המתארים את תהליך ההתיישבות בעמק על-פי המקורות השונים. נראה כי הקפן של הביצות היה קטן למדי, אך עוצמתן הדימוית היתה חזקה ביותר.

עם זאת עלינו לסכם כי שאלת 'ביצות' עמק-יזרעאל איננה רק שאלה בעלת 'אמת ארכיאולוגית', אלא אף שאלה בעלת 'אמת היסטורית' – על-פי הגדרתו המפורסמת של אחד העם. ואם הוכחנו כאן 'אמת ארכיאולוגית', לא פסלנו או לא שינינו מ'האמת ההיסטורית' של ביצות אלה.

28 לעיל, הערה 3.